

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА
ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Митці на прицілі

**Олександр
ДОВЖЕНКО**

Том 1

**Авторський текст,
упорядкування документів,
примітки, підбір ілюстрацій
Юрія Шаповала**

Харків
«ФОЛІО»
2022

**Чи можна
вибудувати образ людини
на підставі доносів?**

Запитання, що стало заголовком, поставив кінорежисер Олександр Муратов*. Він був незадоволений моєю публікацією 2004 року, в якій я розповідав про справу-формуляр на Олександра Довженка**. Чомусь пан Муратов вирішив, що я «наважився судити Олександра Довженка», аналізуючи непублічні (і не зовсім, як сказали б нині, політкоректні) висловлювання всесвітньо відомого художника, письменника й кінорежисера***. Всупереч цьому твердженню я завжди виходив і виходжу з того, що історик — не суддя і не прокурор. Історик насамперед дослідник, який за імператив має непрогнозоване й реалістичне зображення та інтерпретацію подій минулого. А чи подобаються комусь результати його досліджень — це справа інша.

Я також зовсім не образився на Олександра Муратова за тональність його короткого, але аж занадто емоційного тексту. Не образився і за очевидні дурниці, які є в ньому. Наприклад, така: «...Серйозно розглядаючи політичні погляди Довженка,

* Муратов Олександр Ігорович (народився 1935 р.) — кінорежисер, кіносценарист, літератор. У 1959 році закінчив Всесоюзний державний інститут кінематографії (ВДІК), майстерню Сергія Герасимова. У 1962–1968 роках — режисер Одеської кіностудії, з 1968 року — режисер Київської кіностудії імені О. Довженка.

** Див.: «Теоретичний націоналіст». Олександр Довженко та його чехістські біографи // Дзеркало тижня. — 2014. — 13–19 вересня (№ 32).

*** Див. докладніше: Муратов О. Знову про Довженка. Чи можна вибудовувати образ людини на підставі доносів // Дзеркало тижня. — 2014. — 23–31 жовтня (№ 39).

можна дійти висновку, що вони були значною мірою націонал-демократичними, майже такими, які мали Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Симон Петлюра, Михайло Грушевський та навіть Роман Шухевич і Степан Бандера»*.

Гадаю, що й сам Олександр Петрович не чекав би від себе таких політичних поглядів...

А ось питання про те, чи можна через недоступні раніше чекістські оперативні справи на ту чи ту визначну особу (а на будь-кого такі справи не відкривали!) глибше розуміти її характер і світогляд, уточнювати чи навіть коригувати її образ, це питання принципове, не побоююсь навіть сказати — методологічне.

Насамперед варто запам'ятати: згадані справи не спонукують до історичної олеографії. Видатні люди в цих справах не схожі на пам'ятники. Це не лаковані образи «геніальних», «видатних», «визначних» і майже досконалих особистостей. З пожовклих сторінок чекістських документів для внутрішнього вжитку постають живі люди з їхніми вадами й чеснотами, тут відтворюється їхнє ставлення (і зміни цього ставлення) до інших людей, до певних подій і ситуацій, їхні сумніви, страхи, муки ненависті й любові, омани й прозріння. Хіба раціонально все це ігнорувати на догоду якомусь канонізованому винятково «світлому образу», що його, мовляв, не маємо права чіпати?

Водночас доцільно вказати і на певну небезпеку оперативних справ. Йдеться не про те, що вони можуть для когось підважити авторитет тієї чи тієї особи. Йдеться про обережність, з якою слід підходити до таких справ. Почнемо з термінології. «Чи можна вибудовувати образ людини на підставі доносів?» — запитував мій критик. Та він не поцікавився, а що таке власне донос.

Формально донос — це адресоване представникам влади (тієї, яка сьогодні «надворі») повідомлення приватної особи про чийсь дії, негожі з точки зору влади, чи про злочин. Звісно, доноси створюють люди, що керуються якимись меркантильними, суб'єктивними мотивами (включно із заздрістю чи ненавистю). Тому й пишуть.

* Див. докладніше: Муратов О. Знову про Довженка. чи можна вибудовувати образ людини на підставі доносів // Дзеркало тижня. ЇЄ 2014. ЇЄ 23ЇЄ31 жовтня (№ 39).

Тут варто прислухатися до спостереження авторитетного дослідника практик доносів у Радянському Союзі, професора Університету Сорбонна 1 Франсуа-Ксав'є Нерара. Він у своїй книжці «П'ять відсотків правди. Викриття і доносництво у сталінському СРСР (1928–1941)» слушно зауважує: «Не існує чи майже не існує листів-доносів, якими вони представлені у фільмах чи художніх творах. Немає чи майже немає анонімних коротких, різких записок. Зазвичай можна знайти розлогі, аргументовані й підписані заяви. Характерні для доносів обвинувачення часто включені в довгі листи-скарги. Якщо перед нами лежить лист, адресований вищому начальству зі скаргою на чиєсь несправедливе рішення (наприклад, на незаконне звільнення), і автора рішення названо на ім'я, і його викривають у недоліках чи діях, що підлягають покаранню, чи потрібно говорити про донос?»*.

Ось, наприклад, лист Миколи Черняєва до НКВД УРСР, написаний у серпні 1940 року. Він був у знімальній групі Довженкового фільму «Звенигора»** стажером-помічником режисера й неправильно виконав вказівку щодо розміщення акторів у кадрі. Водночас виявив ініціативу, яка Довженкові видалася неприйнятною і він відсторонив Черняєва від названої посади і перетворив на хлопчика «на побігеньках». А перед тим Довженко дав негативний відгук на написаний Черняєвим сценарій з життя німецьких комуністів під назвою «Пригоди Вальтера».

Чому це аж у 1940 році (не у 1937-му чи 1938-му!) стало підставою для написання ображеним Миколою Черняєвим розлогого листа до НКВД УРСР, сказати важко, але так було. Щоправда, автор листа зізнається, що «неодноразово хотів піти до НКВД»***. 13 серпня 1940 року Черняєв на ім'я Сталіна

* Нерар Ф.-К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941) [Електронний ресурс]: https://royallib.com/read/nerar_fransuaksave/pyat_protsentov_pravdi_razoblachenie_i_donositelstvo_v_stalinskom_ssr_19281941.html#20480.

** «Звенигора» — німий фільм Олександра Довженка 1928 року, в титрах охарактеризований як «кіно-поема».

*** ГДА СБУ, Київ. — Справа С-836. — Т. 4. — Арк. 100 зв.

надіслав телеграму: «13 років цькують і переслідують вороги народу (Довженко). Дуже прошу викликати терміново до Москви з особливої державної справи кіномистецтва»*.

Розлогий лист Миколи Черняєва є класичним прикладом доносу. Завершуючи лист, його автор ставить запитання, «чи не інформував Довженко через свої фільми німецьке гестапо і польську дефензиву** про внутрішній стан і про оборону нашої великої батьківщини СРСР? Звісно, його інформація була з точки зору ворога нашої батьківщини. Це підтверджують його фільми, якщо зробити їм тонкий політичний аналіз»***.

Одначе такий «тонкий політичний аналіз» завершувався запевненнями Черняєва про те, що його теща і ще кілька осіб є агентами Довженка, а заодно вимагав «терміново виявити всіх прихильників-друзів Довженка в літературі, пресі, театрі, живопису, скульптурі, кіно та ізолювати їх від суспільства, щоб убезпечити наше мистецтво від контрреволюційної ідеології»****.

Лист прибічника «тонкого політичного аналізу» чекісти, зрозуміло, підшили до справи-формуляра, але не реагували на нього серйозно. Навряд чи Черняєва запросили до Москви. Його донос, вочевидь, акумулював рефлексії ображеної Довженком особи.

Справи-формуляри, з якими мені довелося працювати ще з середини 1990-х років, зовсім не є збірниками таких заяв-доносів (хоча, ясна річ, цей жанр там, як і у справі Довженка, також присутній). Проте визначальне начиння цих справ — це, головним чином, повідомлення агентів або секретних співробітників (звідси часто тиражоване зазвичай з негативними конотаціями поняття «сексот»). Чекісти в УСРР у добу українізації вживали поняття «таємний працівник — т/п». Згадане начиння не таке примітивне, як комусь здається чи може зда-

* ГДА СБУ, Київ. — Справа С-836. — Т. 4. — Арк. 101 зв.

** Дефензива — Другий відділ Генерального штабу (1918–1928) і Головного штабу (1928–1939) Війська Польського — польська військова розвідка у 1918–1939 роках. Відділ розвідки називали офензива, а контррозвідки — дефензива.

*** ГДА СБУ, Київ. — Справа С-836. — Т. 4. — Арк. 100.

**** Там само. — Арк. 101 зв.

Документи

№
ЛИСТ
НАЧАЛЬНИКА ВОЛИНСЬКОГО ОКРУГОВОГО ВІДДІЛУ ДПУ
НАЧАЛЬНИКУ ОКРУГОВОГО ВІДДІЛУ ДПУ МІСТА ХАРКІВ

27 вересня 1928 р.

Терміново. Таємно.
Д.П.У. — У.С.Р.Р.
ВОЛИНСЬКИЙ Округовий Відділ
при Окр. Виконкомі
«27» вересня 1928 р.
№ 61520
м. Житомир

ТОВ від СПР. № 132
Літ. «А»

Нач. окр. відділу ДПУ
м. Харків

З матер'ялом на гр-на ДОВЖЕНКО О. П.

Волинський окр. відділ ДПУ при цьому надсилає матер'ял на гр-на ДОВЖЕНКО Олександра Петровича, якій в сучасний мент працює в Харкові.

ДОДАТОК: згадане.

Нач. Вол. окр. відділу ДПУ

[підпис]
(ГРОЗНИЙ)

т. в. о. нач. Т.О.В.

[підпис]
(ЧЕРЕМИСИН)

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-836. — Т. 1. — Ч. 2. — Арк. 10.

№

СЛУЖБОВА ЗАПИСКА
НАЧАЛЬНИКА ХАРКІВСЬКОГО ОКРУГОВОГО ВІДДІЛУ ДПУ
НАЧАЛЬНИКУ КРВ ДПУ УСРР

19 жовтня 1928 р.

Д.П.У. — У.С.Р.Р.
Харківський Округовий відділ
при Окр.виконкомі
19/Х-192[8] г.
№ 489161
м. Харків

1 гр. СОГ
Укр[аинская] К[онтр]-Р[евольюция]
Літ. «А»

До НАЧ. КРВ ДПУ УССР
м. Харків
3 № 61520

При цьому надсилаємо листування Волинського окр[уго-
вого] від[ділу] ДПУ № 61520 про гр. ДОВЖЕНКО Олександра
Петровича, який тепер працює в м. Харкові.

ДОДАТОК: згадане.

НАЧ. ХОВ ДПУ

[підпис нерозб.]
(БЛАТТ)

СТАРШИЙ УПОВН. СОГ

[підпис]
(ШТУРМ)

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-836. — Т. 1. — Ч. 2. — Арк. 11.

№
ЛИСТ КРВ ДПУ УСРР
НАЧАЛЬНИКУ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛУ ДПУ УСРР

9 листопада 1928 р.

3 ВІД. КРВ
УСРР
ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ
при Раді Народних Комісарів
9-ЛИСТ[ОПАДА] 1928 р.
№124947
м. Харків

СПРАВА №54

Літ[ера] «14»

Серія «К»

Відповідь чекається до 20/XI-[1928 р.]

За відомостями, які ми маємо, гр-н ДОВЖЕНКО Олександр Петрович, 189[4] р. народження, уроженец м. Чернігова, службовець кінофабрики по кінореklamній галузі І8/ІУ ц[ього] р[оку] вибув з міста Харків до м. Київа.

Просим його встановити, після чого надішлемо Вам його компрометуючі матеріали.

Нач. КРВ ДПУ УСРР

[підпис]
(ДОБРОДИЦЬКИЙ)

Нач. 3-го від. КРВ

[підпис]
(ТОЛСТОВ)

[рукопис по діагоналі]

КРВ

11/XI-[1928] [підпис нерозб.]

[рукопис по діагоналі]

Т. Леопольду

12/XI-[1928] [підпис нерозб.]

[рукопис по діагоналі]

Т. Ветрову

12/XI-[1928] [підпис нерозб.]

ГДА СБУ, Київ. — Спр. С-836. — Т. 1. — Ч. 2. — Арк. 3.

ЗМІСТ

Список скорочень	3
Передмова автора-упорядника	9
ЧИ МОЖНА ВИБУДОВУВАТИ ОБРАЗ ЛЮДИНИ НА ПІДСТАВІ ДОНОСІВ?	15
ДОКУМЕНТИ	45
ЧОМУ ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО ПОТРАПИВ ПІД ЧЕКІСТСЬКІ «СОФІТИ».	143
ДОКУМЕНТИ	173
ДЕЩО ПРО АГЕНТІВ.	281
ДОКУМЕНТИ	325
ЮЛІЯ, ЮЛЬКА, ЮЛЯ-ПУЛЯ, ЮЛЮША, ЮЛІЯ ІПОЛІТІВНА.	427
ДОКУМЕНТИ	457